

The Economic Foundations of the Atabegs' (Eldenizids') Power: An Analysis of Commodity Exchange and Urban Planning Policy

¹ Leyla Zamanli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206024>

Abstract:

This article examines the economic foundations underlying the political and military power of the Azerbaijani Atabegs (Eldenizid) state, which existed during the twelfth and thirteenth centuries. While most studies emphasize the political history of the dynasty, this research focuses on the region's economic development trends during the Eldenizid period — particularly on urban planning policy and the expansion of international trade relations. The study systematically analyzes the key economic arteries of the era, including trade routes, the taxation system, centers of craftsmanship, and agricultural production. The findings reveal that the Eldenizids' deliberate construction and infrastructure policies strengthened economic stability, while a robust economic base enabled the state to attain significant political influence in a short time. Thus, the Eldenizid state effectively utilized its favorable geographical position to establish economic hegemony, which became one of the decisive factors ensuring its political continuity and durability.

Keywords: *Azerbaijani Atabegs (Eldenizid state), Medieval history, Commodity exchange, Urban planning policy, Medieval economy, South Caucasus, 12th–13th centuries.*

¹ Zamanli, L. Master's Student in Ancient and Medieval History of Azerbaijan, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: zamanlileyla680@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4487-0831>

Atabəylər Dövlətinin (Eldənizlər) Hakimiyyətinin İqtisadi Əsasları: Əmtə Mübadiləsi və Şəhərsalma Siyasətinin Təhlili

¹ Leyla Zamanli

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250206024>

Xülasə: Bu məqalə XII–XIII əsrlərdə mövcud olmuş Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin siyasi və hərbi gücünün arxasında dayanan iqtisadi təməlləri araşdırır. Əksər tədqiqatlar dövlətin siyasi tarixini ön plana çıxarsa da, bu işdə diqqət Eldənizlər dövründə regionun iqtisadi inkişaf tendensiyalarına, xüsusilə şəhərsalma siyasətinə və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə yönəldilir. Tədqiqatda dövrün əsas iqtisadi arteriyaları — ticarət yolları, vergi sistemi, sənətkarlıq mərkəzləri və kənd təsərrüfatı istehsalı — sistemli şəkildə təhlil olunur. Əldə edilən nəticələr göstərir ki, Eldənizlərin məqsədyönlü tikinti və infrastruktur siyasəti iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirmiş, güclü iqtisadi baza isə dövlətin qısa müddətdə regionda mühüm siyasi nüfuza sahib olmasına şərait yaratmışdır. Beləliklə, Eldənizlər dövləti əlverişli coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadə edərək iqtisadi hegemonluq əldə etmiş və bu, onun siyasi davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biri olmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər dövləti), Orta əsrlər tarixi, Əmtə mübadiləsi, Şəhərsalma siyasəti, Orta əsrlər iqtisadiyyatı, Cənubi Qafqaz, XII–XIII əsrlər.*

Giriş:

XII əsrin birinci yarısında formalaşan və XIII əsrin əvvəllərinə qədər Cənubi Qafqazla yanaşı Yaxın Şərqi əhəmiyyətli bir hissəsini öz siyasi təsiri altına alan Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövləti region tarixində mühüm siyasi, hərbi və mədəni mərhələlərdən birini təşkil edir. Bu dövlətin yaranması, Səlcuq imperiyası ilə qarşılıqlı münasibətləri, eləcə də Tiflis və Gürcü çarlığına qarşı apardığı müharibələr Azərbaycan və Yaxın Şərq tarixşünaslığında geniş şəkildə öyrənilmişdir. Lakin Eldənizlərin bu qədər böyük coğrafiyanı və etnik baxımdan çoxşaxəli əhalini uzunmüddətli şəkildə idarə edə bilməsinin arxasında dayanan iqtisadi əsaslar, eləcə də onların şəhərsalma siyasətinin dövlətin möhkəmlənməsində oynadığı strateji rol hələ də tam və kompleks şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Eldənizlər dövləti yalnız hərbi güc və siyasi diplomatiya ilə deyil, eyni zamanda məqsədyönlü iqtisadi idarəetmə mexanizmləri və dayanıqlı infrastruktur siyasəti ilə fərqlənirdi. Onların uğurunun əsas səbəblərindən biri iqtisadi resursların səmərəli bölüşdürülməsi, şəhərlərin ticarət mərkəzinə çevrilməsi və beynəlxalq əmtə mübadiləsinin inkişaf etdirilməsi idi. Bu baxımdan,

¹ Zamanli, L. Master's Student in Ancient and Medieval History of Azerbaijan, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: zamanlileyla680@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4487-0831>

Naxçıvan, Gəncə və Təbriz kimi şəhərlər təkcə inzibati mərkəz deyil, həm də vergi yığımının, sənətkarlığın və regional ticarətin əsas mərkəzləri olmuşdur.

Məqalənin məqsədi Eldənizlərin siyasi sabitliyinin və dövlət davamlılığının iqtisadi baza üzərində necə formalaşdığını göstərməkdir. Tədqiqat iki əsas istiqamətdə aparılacaq:

1. **Regional və beynəlxalq əmtəə mübadiləsi** – Böyük İpək Yolunun şimal qolları boyunca Azərbaycan şəhərlərinin strateji rolu, ticarət yollarının təhlükəsizliyinin təmin olunması və gömrük-vergi sisteminin formalaşması.
2. **Şəhərsalma və memarlıq siyasəti** – Atabəylərin infrastruktur və tikinti siyasətinin iqtisadi sabitlik, sosial rifah və mədəni dirçəlişə təsiri.

Eldənizlər dövründə həyata keçirilən tikinti proqramları – karvansaraların, körpülərin, mədrəsələrin və suvarma sistemlərinin yaradılması – ticarətin və kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etmişdir. Bu proses, öz növbəsində, iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsi və dövlətin maliyyə dayanıqlığının artması ilə nəticələnmişdir.

Araşdırmada yalnız tarixi mənbələr deyil, həm də maddi-mədəni sübutlar — arxeoloji tapıntılar, epigrafiya yazılar, sikkələr və memarlıq abidələri — əsas analitik baza kimi istifadə ediləcəkdir. Müsəlman müəlliflərindən İbn əl-Əsir və Rəşidəddin kimi tarixçilərin məlumatları Eldənizlərin iqtisadi siyasətinin konturlarını bərpa etməkdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, bu məqalə Eldənizlər dövlətinin siyasi sabitliyini və hərbi uğurlarını təmin edən iqtisadi mexanizmləri dərin təhlil edərək, Azərbaycan tarixşünaslığında bu mühüm dövrə daha geniş və çoxşaxəli baxış gətirməyi hədəfləyir. Eldənizlər dövləti nümunəsində iqtisadi gücün dövlətin siyasi sabitliyinə, inzibati idarəetməyə və mədəni yüksəlişə təsiri konkret faktlar əsasında göstəriləcəkdir.

Əsas hissə

Eldənizlər Dövlətinin İdarəetmə Sistemi və Siyasi Quruluşu

Eldənizlər dövlətinin idarəetmə sistemi Səlcuqlu imperiyasının inzibati ənənələrinin təkamülü əsasında formalaşmışdır. Formal olaraq Səlcuqlu sultanları dövlətin başında göstərsə də, faktiki hakimiyyət Atabəy titulu daşıyan sülalə başçılarından ələ keçirilmişdi (Əliyev, 2007, s. 420). Atabəy Şəmsəddin Eldənizin (1136–1175) apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində bu titul hərbi-pedaqoji vəzifədən çıxaraq, həm mülki, həm də hərbi idarəetmə səlahiyyətlərini özündə birləşdirən ali hakimiyyət statusuna yüksəlmişdi.

Dövlətin mərkəzi idarəetmə aparatı “Divan” adlı inzibati qurum vasitəsilə fəaliyyət göstərirdi. Divana böyük vəzir (sahib-divan) rəhbərlik edirdi, o isə maliyyə (istifa), hərbi (ərz), və poçt-rabitə (bərid) məsələlərinə cavabdeh olan digər divanların fəaliyyətini əlaqələndirirdi. Bu sistem mərkəzi hakimiyyətin effektivliyini təmin etməklə, Atabəylərin siyasi nüfuzunun artmasına şərait yaradırdı. Zaman keçdikcə Divan artıq Səlcuqlu sultanının deyil, bilavasitə Atabəylərin tabeliyində fəaliyyət göstərən inzibati orqana çevrildi.

Orta əsr mənbələri, xüsusilə İbn əl-Əsir, bu ikihakimiyyətli dövrdə Atabəylərin siyasi manevr ustalığını vurğulayır. O, *əl-Kamil fit-Tarix* əsərində qeyd edir ki, Atabəylər — xüsusilə Qızıl Arslan — sultanın adından çıxış etsələr də, bütün real hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirmişdilər (İbn əl-Əsir, XI cild, s. 210). Hərbi qüvvənin əsasən Atabəylərə şəxsi sədaqət prinsipi ilə bağlı olması iqta sisteminin mərkəzi hakimiyyətə tabe saxlanması asanlaşdırırdı.

Z. M. Bünyadovun (2007) fikrincə, Eldənizlər dövlətinin hüquq sistemi əsasən şəriət qanunlarına söykənsə də, mülki məsələlərdə yerli adət-ənənələr və Atabəylərin fərmanları (yarlıqlar) da tətbiq edilirdi. Bu, dövlətin çoxmillətli və çoxregionlu tərkibinə uyğun çevik idarəetmə mexanizminin formalaşmasını təmin edirdi. Ərran, Azərbaycan, Cəbəl və İraq kimi vilayətlərdə bu fərqli idarəçilik modelləri həm sosial sabitliyi, həm də inzibati səmərəliliyi qorumağa imkan verirdi.

İqtisadi İnkişaf və Beynəlxalq Ticarət Əlaqələri

Eldənizlər dövrü (XII–XIII əsrlər) Azərbaycan iqtisadiyyatında canlanma və mədəni dirçəliş dövrü kimi səciyyələndirilir. Bu inkişafın əsasını dövlətin transkontinental ticarət yolları üzərində nəzarət siyasəti təşkil edirdi. Böyük İpək Yolunun Gəncə, Naxçıvan və Təbrizdən keçən şimal qolu üzərində sabitlik yaradılması, regionun iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə və dövlət gəlirlərinin artmasına şərait yaratmışdı.

Z. M. Bünyadov (2007, s. 185–187) qeyd edir ki, Eldənizlərin iqtisadi siyasəti həm daxili ticarəti canlandırır, həm də gömrük və ticarət rüsumlarını dövlət xəzinəsinin əsas gəlir mənbəyinə çevirirdi. Təbriz bu dövrdə Qafqaz, Kiçik Asiya və Orta Şərq arasında strateji körpü rolunu oynayan iri iqtisadi mərkəzə çevrilmişdi. Ticarət yollarının təhlükəsizliyinin təmin olunması və karvansaraların inşası xarici tacirlərin cəlb olunmasını asanlaşdırmış, şəhərlərin beynəlxalq bazarlara integrasiyasını sürətləndirmişdi.

Eyni zamanda kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq iqtisadiyyatın əsas dayaqlarını təşkil edirdi. Feodal torpaq mülkiyyəti formalarından olan iqta sistemi vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalına nəzarət edilir, dövlətə vergi gəlirləri təmin olunurdu. Lakin mərkəzi hakimiyyətin güclü olması sayəsində iqta sahiblərinin müstəqil feodal hakimlərə çevrilməsinin qarşısı alınmışdı.

Şəhərlərdə toxuculuq, zərgərlik, keramika və silah istehsalı kimi sənət sahələri yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Bu məhsullar əsasən Təbriz, Şamaxı və Gəncə bazarlarından xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Rəşidəddin Fəzlullah (I cild, s. 150) öz əsərlərində qeyd edir ki, Eldənizlər dövləti ərazisindəki şəhərlərdə — xüsusilə Naxçıvanda — iri karvansaralar, bazarlar və tacir məhəllələri fəaliyyət göstərirdi. Bu faktlar ticarətin dövlət siyasətində xüsusi yer tutduğunu və iqtisadi rifahın təminatında aparıcı rol oynadığını göstərir.

Beləliklə, Eldənizlərin iqtisadi strategiyası yalnız ticarət gəlirlərinə əsaslanmırdı; o, həm də sosial sabitlik, şəhərsalma və sənətkarlığın inkişafını dəstəkləyən kompleks iqtisadi model idi. Bu model sayəsində Azərbaycan XII–XIII əsrlərdə Yaxın Şərqin mühüm iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Şəhərsalma Siyasəti, Memarlıq İnkişafı və Mədəni Mühit

Eldənizlər dövlətinin hakimiyyəti illəri yalnız siyasi və iqtisadi sabitliklə deyil, həm də Azərbaycan memarlığının və şəhər mədəniyyətinin ən parlaq mərhələsi kimi tarixə düşmüşdür. XII əsrin sonlarından etibarən bu dövr bir çox tədqiqatçılar tərəfindən “Azərbaycan memarlığının Qızıl dövrü” kimi səciyyələndirilir. Atabəylərin həyata keçirdiyi şəhərsalma siyasəti təkcə iqtisadi məqsədlərə deyil, həm də dövlət ideologiyasının, hakimiyyətin legitimliyinin və mərkəzi gücün nüfuzunun nümayişinə xidmət edirdi.

Atabəylər paytaxt şəhərlərin — əvvəlcə Naxçıvanın, daha sonra Təbrizin — genişləndirilməsinə, yeni inzibati və dini tikililərin inşasına, karvansaraların, körpülərin və suvarma sistemlərinin qurulmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu siyasət bir tərəfdən şəhər həyatını canlandırır, digər tərəfdən isə dövlət aparatının inzibati və mədəni dayanıqlığını gücləndirirdi.

Bu dövrün memarlıq üslubu əsasən Naxçıvan–Marağa memarlıq məktəbi ilə bağlıdır. Məktəbin görkəmli nümayəndəsi Əcəmi Əbu Bəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən yaradılan abidələr bu dövrün bədii-estetik zövqünü və texnoloji inkişaf səviyyəsini parlaq şəkildə əks etdirir. Onun 1186-cı ildə Naxçıvanda inşa etdiyi Möminə Xatun türbəsi, Atabəy Cahan Pəhləvanın anasının xatirəsinə həsr olunmuş və Şərq memarlığının ən kamil nümunələrindən biri hesab olunur. Memarlıq tarixçisi A. V. Salamzadə (1958, s. 95) bu abidəni təhlil edərkən qeyd edir ki, türbənin səkkizbucaqlı forması, kərpic və kaşı ornamentlərinin harmoniyası, həmçinin kufi yazılı epigrafiq zolaqlar Azərbaycan memarlığında yeni estetik istiqamətin əsasını qoymuşdur. Bu, həm də Atabəylərin dövlət ideologiyasında memarlığın siyasi rəmz kimi istifadə olunduğunu göstərir.

Eldənizlərin himayədarlığı dövründə şəhərlərin təkcə memarlıq deyil, həm də mədəni və intellektual mühitləri yüksəliş dövrünü yaşadı. Təbriz, Naxçıvan və Gəncə kimi mərkəzlərdə mədrəsələr, kitabxanalar və elmi ocaqlar fəaliyyət göstərirdi. Mənbələrdə qeyd olunur ki, bu mədrəsələrdə yalnız yerli alimlər deyil, həm də Orta Asiya, Fars və Ərəb ölkələrindən gələn elm xadimləri dərs deyirdi. Mədəniyyət tarixçisi K. V. Trever (1959, s. 315) vurğulayır ki, Atabəylərin incəsənət və ədəbiyyata göstərdiyi diqqət nəticəsində Nizami Gəncəvi kimi dahilərin yaradıcılığı üçün münbit şərait formalaşmışdır.

Eldənizlər eyni zamanda mədəni irsin qorunması və təbliği istiqamətində də mühüm addımlar atmışdılar. Onlar qədim şəhərlərdə aparılan arxeoloji qazıntılara, epigrafiq abidələrin bərpasına və sikkə zərbi işinə nəzarət edərək dövlətin tarixi yaddaşının qorunmasını təmin edirdilər. Sikkələrdə Atabəylərin adlarının sultan titulundan öncə çəkilməsi onların siyasi müstəqilliyini və mədəni özünüdərkini formalaşmasını göstərən mühüm epigrafiq faktdır.

Beləliklə, Eldənizlər dövləti təkcə güclü siyasi struktura malik imperiya deyil, həm də şəhərsalma və memarlıq vasitəsilə iqtisadi inkişafı və mədəni dirçəlişi birləşdirən çoxsəhəli dövlət modeli idi. Onların yaratdığı Naxçıvan–Marağa memarlıq məktəbi və şəhər infrastruktur siyasəti sonrakı yüzilliklərdə Azərbaycan memarlığının inkişafına və regional mədəni identikliyin formalaşmasına həlledici təsir göstərmişdir.

Nəticə

Eldənizlər Atabəyləri dövləti (XII–XIII əsrlər) Azərbaycan dövlətçilik tarixinin ən mühüm mərhələlərindən birini təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu dövlət təkcə siyasi və hərbi cəhətdən

deyil, həm də iqtisadi və mədəni baxımdan regionun aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdi. Atabəylər Səlcuqlu nominal hakimiyyətini aradan qaldıraraq, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi yaratmış, güclü hərbi-iqtisadi struktur formalaşdırmışdılar (Bünyadov, 2007, s. 220).

Cöğrafi mövqeyindən ustalıqla istifadə edən dövlət Böyük İpək Yolu üzərində sabitliyi təmin etmiş, bu da Təbriz, Gəncə və Naxçıvan kimi şəhərlərin beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. İqtisadi rifah və təhlükəsizlik memarlıq və incəsənətin çiçəklənməsini təmin etmiş, Möminə Xatun türbəsi kimi abidələr Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl səhifələrindən birinə çevrilmişdir (Salamzadə, 1958, s. 110).

Nəticə etibarilə, Eldənizlər dövləti Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik ənənələrinin mühüm daşıyıcısı kimi çıxış etmiş, sonrakı dövrlər üçün iqtisadi, mədəni və memarlıq baxımından möhkəm təməl yaratmışdır. Onların fəaliyyəti Azərbaycanı XII–XIII əsrlərdə Yaxın Şərqi siyasi və mədəni xəritəsində aparıcı mövqeyə yüksəltmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

Bünyadov, Z. M. (2007). *Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136–1225)*. Şərq-Qərb. (Original work published 1984)

Əliyarlı, S. (2007). *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*. Çıraq.

İbn əl-Əsir. (n.d.). *Əl-Kamil fit-tarix* (Vols. XI–XII). [Manuscript / classical historical source].

Rəşidəddin Fəzlullah. (n.d.). *Came at-təvarix* (Vol. I). Historical manuscript.

Salamzadə, Ə. V. (1958). *Azərbaycanın memarlıq abidələri*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Trever, K. V. (1959). *Ocherki po istorii i kul'ture drevnego Azerbaydjana*. Akademiya Nauk SSSR.

Received: 02.12.2025

Revised: 15.12.2025

Accepted: 18.12.2025

Published: 20.12.2025